

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ ԵՎ ՀԱՂՈՐԴՈՒՄՆԵՐ

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԿՈՂՄԻՑ

Ֆրիտյոֆ Նանսենի «Խաբված ժողովուրդ» աշխատությունն առանձնակի տեղ ունի Հայաստանին և հայոց հարցին նվիրված գրականության մեջ: Լույս տեսնելով 1928 թ., անմիջապես գիրքը թարգմանվեց եվրոպական մի շարք լեզուներով և լայնորեն ընդունվեց գիտական շրջանակներում: Դժբախտաբար քաղաքական նկատառումներով անհնարին էր գրքի հայերեն (ինչպես և ռուսերեն) թարգմանությունը: Այդ պակասը մասնակիորեն լրացվեց 1958 թ., երբ լույս տեսավ Հրաչ Քաջարենցի «Քիչ մը շատ ազատ թարգմանությունը» (Ա. Եսփունճեան, Նանսեն և հայ գաղթականության հայրենադարձության հարցը ըստ անտիպ փաստաթուղթերու, Գահիրե, 1988): Ուսումնասիրողն իրավամբ նկատում է, թե «մինչև այսօր մեր ժողովուրդը իր տրամադրության տակ չունի անոր գիտական և կատարնալ թարգմանությունը հայերենի» (էջ 5):

ԵՊՀ հայագիտական կենտրոնի գիտաշխատող Է. Մակարյանն իր հիմնական աշխատանքին զուգընթաց իրականացրեց «Խաբված ժողովուրդ» աշխատության ամբողջական թարգմանությունը (որոշ հատվածներ հրատարակվել են՝ «Երևանի համալսարան», 1990, թիվ 3, 1992, թիվ 2. «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1993, թիվ 1, 1994, թիվ 2. «Դպրություն», 1998, հունվարի 11—20, «Ջավախք», 1995, թ. 3, 4):

Տասնամյակներով հայ մտավորականության քաղձանքն է եղել՝ հրատարակված տեսնել մեծ հայասերի գիրքը, որ հասկանալի է, արդի պայմաններում կարող է գուրի քերվել միայն հայրենասեր հովանավորի աջակցությամբ:

ԳԵՊԻ ԵՐԻՎԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲՆԱԿԱՆ ՀՆԱՐԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Երեկոյան ժամը 7-ին (հունիսի 16) գնացքը Քիֆլիսից շարժվեց գեպի Հայաստան: Կայարանում մարդկանց հոծ բազմություն էր հավաքված, որ ջանում էր մահվան գնով գնացք նստել: Անմխիթարական էր վագոնների առաջ խռնված, ծանր ճամպրուկներով, արկղերով ու զամբյուղներով բռնըված կանանց ու տղամարդկանց վիճակը: Գոռգոռոցներն ու կշտամբանքներն առաջացնում էին ականջ խլացնող աղմուկ: Սակայն զարմանալի էր, թե ինչպես երկաթուղային այդ վագոնները կարողացան այդքանը կուլ տալ՝ աստիճանաբար ներս խցկելով մարդկանց: Ինչպես էին նրանք ներսում տեղավորվել, չգիտեմ, այնուամենայնիվ դրսում մարդ չէր մնացել, իսկ գնացքը հանդարտ շարժվեց կայարանից:

Մենք ուղղություն վերցրինք Քիֆլիսից փոքր ինչ հարավ, անցանք Կուրի վրայով և մի հարթավայրով, ուր Կոթիի մոտ գտնվում էր մի փոքրիկ աղի լճակ՝ ծովից մոտ 500 մ բարձր: Այնուհետև սկսվեց վերելքը Դեբեդ կամ Յորջալուշայ գետի նեղ հովտով ու վայրի լեռնաձորերով: Սակայն գիշերը վրա հասավ և մենք ոչինչ շտեսանք գեղեցիկ այդ լեռնաշխարհից:

Առավոտյան կողմ կտրել անցել էինք Կուրի և Արազի ավազանների ջրբաժանը՝ ծովից 1952 մ բարձրության վրա: Երբ ետ քաշեցի վարսագույրը, իմ առաջ մի քնապատկեր էր Հայկական բարձրավանդակից՝ խորքում Ալագյազի հզոր զանգվածը, որի սպիտակ գագաթը փայլիլում էր առավոտյան արևի տակ: Մերև, ծառազուրկ երկիր, կանաչի ոչ մի հետք չըջակայքում, անտա-

ոածածկ ոչ մի լեռնաշղթա: Այս շոր, դեղնաշագանակագույն հո՞ղն է, որ գաղթականների համար դարձնելու ենք մշակելի: Գնացքի պատուհանից դիտելով այն, շէի ոգևորվում:

Մենք մոտենում էինք Ալեքսանդրապոլին՝ հին Գյումրիին, այժմ Լենինական է կոչվում: Չէր զգացվում, որ մեծ քաղաքի էինք մոտենում: Ժամը ծանց 30-ին (հինգշաբթի, հունիսի 17) մտանք կայարան: Չնայած վաղ առավոտ էր, կայարանում մեզ սպասում էր մի սովոր բազմություն: Հայաստանի կառավարության սնունդից մեզ ողջունեց գյուղատնտեսության ժողկոմ Երզնկյանը: Նա բարձրահասակ, նրբակազմ, վայելչատես անձնավորություն էր, տիպիկ հայ՝ ցայտուն, խելացի դիմագծերով, մեկը՝ գեղատես Աբրահամ Լինքոլնի և հրապուրիչ Մեֆիստոֆելի միջև: Բարձր կարճագանգ գլխի ձևը՝ ականջներից մինչև գլխի գագաթը թեթևակի կորուձյամբ, երկար նեղ դեմքով, բարձր ուռուցիկ ճակատով, սուր քթամեջքով և փոքր ինչ դեպի ցած թեքված քթով ու բարակ, սեղմ շուրթերով բերանը թողնում էին ազնիվ ցեղի տպավորություն: Ժողկոմը մեզ ուղեկցելու էր Երևան: Այնտեղ ամբողջ ժամանակ միասին էինք աշխատելու:

Մեզ դիմավորելու էր եկել քաղաքի կողմից մի պատգամավորություն՝ իրենց պետի գլխավորությամբ: Մեզ, որպես քաղաքի պատավոր հյուրերի, հրավիրեցին ոռոգման նոր ջրանցքի բացման արարողությանը, որ տեղի էր ունենալու հաջորդ կիրակի: Իսկ ամերիկացի պարոն Բիչը, որ տնօրենն էր «Near East Relief»-ի՝ քաղաքամերձ որբանոցների, հրավիրեց մեզ, ջրանցքի բացման հանդիսություններից հետո, մի քանի օր անցկացնել կազմակերպության այդ մեծ բաժանմունքում: Երկու հրավերն էլ ուրախությամբ ընդունեցինք: Ջրանցքի բացմանը ներկա գտնվելը հարմար առիթ էր ուսումնասիրելու արհեստական ոռոգման այդ նոր կառույցը, չէ որ դա մտնում էր մեր հանձնարարությունների շրջանակի մեջ: Այնուհետև կարող էինք ամերիկյան այդ մեծ հաստատությունում ծանոթանալ հազարավոր հայ երեխաների դաստիարակման ու խնամման աշխատանքներին:

Այստեղ պետք է բաժանվեինք ամերիկացի հարգարժան լրագրողից, որ ուներ ինքնատիպ ազգանուն, պարոն Ամերիկայից: Նա մեզ հետ եկել էր Պոստանդեուպոլսից, նպատակով՝ գրելու «Near East Relief»-ի աշխատանքների մասին: Գնացքով նա շարունակեց իր ճանապարհը:

Նույն մերկ տեղանքը՝ ալիքավոր, դեղնաշագանակագույն տափաստան, տռանց աչքի զարնոզ բուսականություն: Չէ որ ջրբաժանը թողել էինք հետեւում և այժմ արդեն պետք է որ ցած իջնեինք, սակայն՝ դարձյալ վերելք, որ փնչացող շոգեքարշը հազիվ էր հաղթահարում: Գնացքն այնքան դանդաղ էր առաջ շարժվում, որ հետիոտները կարող էին մեր կողքով համաշափ քայլել: Ի վերջո կանգ առանք: Մարդիկ կարծելով որ արգելակներն են խափանվել, վազում էին գնացքի երկարությամբ և պտտում դրանք:

Այդ ընթացքում թեյը պատրաստ էր, և սրահում նախաճաշ մատուցվեց: Գնացքը շալով կրկին շարժվեց, բայց այն արդեն ցած էր իջնում և շուտով վերցրեց լրիվ արագություն: Գնում ենք դեպի հարավ, Արփաշայ գետի արեւվելյան ափի երկարությամբ, որ հոսելով խոր հունով, կտրում անցնում է ալիքաձև հարթությունը: Գետահունն ունի բարձր, զառիվոր լանջեր, լավայի ու բազալտի հորիզոնական շերտերով, որոնք պետք է որ շրջակայքի հրաբուխների արտահոսքը լինեն: Մեզնից ձախ, դեպի արևելք, Ալագյազի հսկա զանգվածն է, ծովից 4095 մ, իսկ շրջակայքից 2500 մ բարձր: Մյուս կողմում

¹ «Մերձավոր-արևելյան Ըպաստամատույց»:

Ալաշա լեռնաշղթան է՝ հրաբխային կոներով մխրճված կապույտ երկնքում:

Արփաշայր, գոնե այժմ, բավարար ջուր ունի մեծ տարածություն ուռ-գելու համար: Ահա այնտեղ, հյուսիս-արևմուտքից հարթավայրով փոքրիկ հունով մի վտակ է հոսում: Ավելի հեռվում դեպի հարավ մի մեծ դեղ է հոսում, ճիշտ այնքան, որքան Արփաշայր, որ անցնում է Կարսի բերդի արևմրտյան կողմով՝ իր մեջ առնելով Չըլդրպուլից (ծովից 1988 մ բարձր) սկիզբ առնող մի գետակ: Այս լիճը գտնվում է հյուսիս-արևմտյան լեռների մեջ, Ղսըրդաղի (ծովից 3192 մ բարձր) մոտ: Կարսի գետի ակունքները գտնվում են այն նույն լեռներում, ինչ Կուրի ակունքները: Արփաշայի այս կողմը քարոտ է և ոչ առանձնապես բերրի: Մյուս կողմն ավելի կանաչապատ է, սակայն այնտեղ թուրքիան է: Պատերազմից հետո սահմանն անցնում է գետով: Այն կողմում կան բազմաթիվ լճված գյուղեր: Դրանք հայկական գյուղեր են եղել, որոնց բնակչությունը պատերազմի ժամանակ, թուրքերի առաջիադաս-ման հետ, փախել է գետի այս կողմը: Ափսոս, որ գետի այդ կողմի հողերը քիչ են մշակված:

Արևմուտքում, գետի այն ափին, լեռան փեշերին նկատեցինք ավերակներ: Դա Անին է, «հազար եկեղեցիներ ունեցող քաղաքը», Հայաստանի 10—11-րդ դդ. հիասքանչ մայրաքաղաքը, միջնադարյան Հայաստանի պատմության ծաղկուն ժամանակաշրջանում հայոց Բագրատունի թագավորների նրստավայրը: Չնայած անդադար պատերազմների՝ մի կողմից մահմեդական արաբների, թուրքերի, թաթարների ու քրդերի գերազանցող ուժերի, մյուս կողմից քրիստոնյա Բյուզանդիայի դեմ, այստեղ հասել էին արտակարգ շքեղության, կառուցել եկեղեցիներ, վանքեր, դղյակներ ու ամրոցներ, որոնք այսօր էլ վկայում են բարձրարժեք մշակույթի մասին և անցյալի ճարտարապետական հուշարձանների գլուխգործոցներից են:

Թալանված ու ամայացված՝ սելջուկ թուրքերի, մոնղոլների ու այլ ժողովուրդների կողմից, ավերված երկրաշարժից, Անին այժմ մեռած քաղաք է՝ մեկուսի, մամայի մի վայրում: Դեռ կանգուն են քաղաքի հին պարիսպները՝ 30-ից ավելի աշտարակներով: Դարպասով կարելի է մտնել քաղաքի ամայի փողոցները: Այնտեղ դեռ կան թագավորական ապարանքի ավերակները, հիշարժան Մայր տաճարը և այլ հույակապ եկեղեցիներ, որոնց կառուցումը թվագրվում է Քրիստոսից հետո 1000-ական թթ.: Չնայած քաղաքը լճված ժամանակից ի վեր անբնակ է եղել, այնուամենայնիվ նրա պարիսպները չեն քանդվել և քարերը չեն օգտագործվել այլ շինությունների համար: Անապատում մնացել է այնպես, ինչպես ամայացել է ավելի քան կես հազարամյակ առաջ:

Քաղաքը գտնվում է մի փոքր բարձրադիր հարթության կամ «լեռնալեզվակի» վրա, երկու՝ 30—60 մ խորություն ունեցող ձորերի միջև, որ առաջացրել են այստեղ իրար հանդիպած երկու գետեր, մի կողմից Արփաշայր, մյուս կողմից սրա վտակ Ալաշաշայր: Մի ժամանակ ավերակներում բնակվում էին մի հայ վանական և մի հայ գյուղացու բնտանիք: Հավանաբար նրանք նույնպես զաղթել են՝ երկիրը թուրքական դառնալուց ի վեր, և այժմ լճված ավերակները մեկուսի մտորում են գորշ ամայության մեջ:

Այն պապստում, ուր Բաճրամ ձեռքին զավաթ էր բռնած,
Հիմա այժյամն է ծնել, Բաճրամ աղվեսն է քնած...
Բաճրամ, դու, որ «գուռ» էիր որսում ամրոջ քո կյանքում,
Տեսա՞ր ինչպես մի անգամ ինքը «գուռը» քեզ որսաց...²

² Օմար Խայամ, թարգմ. Ա. Աթայանի:

Այնքան շատ ավերակներ կան արևելյան այս երկրում: Ցածր մշակույթ ունեցող ժողովուրդները, որոնք ի վիճակի են միայն թալանել ու ավերել, բայց ոչ երբեք կառուցել, այստեղ կործանել են մարդկային կյանքեր ու մարդկային ստեղծագործություններ:

Շարունակ ընթանալով դեպի հարավ, մեր առաջ փոփեց Սարգարաուսաւի ընդարձակ անապատը, որն առանձնահատուկ կարևորություն ուներ մեզ համար: Այստեղ պետք է փախստականներ տեղավորենք, եթե միայն կարողանանք Արփաշայից ոռոգման ջուր հանել: Սովի մակերևույթից 1500 մ բարձր այս քարքարոտ, ալիքաձև հարթությունը ծածկված է Ալագյազից արտավիժած լավաներով: Դեպի հարավ այն աստիճանաբար ցածրանում է մինչև խորքում փոփած հարթավայրը, որը տարածվում է դեպի արևելք, պատմական Արագ գետի հյուսիսային ափով: Իսկ գետի մյուս կողմում, դեպի հարավարևելք է ձգվում մի հսկա լեռնազանգված՝ ամպերի մեջ կորած ձյունի սպիտակ փայլփլուն գագաթով: Դա Արարատն է, այս տեղանքի տիրակալը, որ երևում է ամեն տեղից: Սովի մակերևույթից 5156 մ բարձրություն ունեցող այդ հրաբուխն անմիջապես վեր է խոյանում հարթավայրից (ծովից մոտ 900 մ բարձր): Համեմատության համար պատկերացնենք Մոմբլանը՝ իր ամբողջ բարձրությամբ կանգնած հարթավայրում: Ազդեցիկ տեսարան: Այստեղ ես հասկանում այս լեռան խաղացած դերն Աստվածաշնչի առասպելում և հայ ժողովրդի պատմության մեջ: Միանգամայն բնական է, որ հայերն այս լեռը որպես լազգային խորհրդանիշ կրում են իրենց զինանշանի վրա, չնայած վերջին պատերազմից հետո այն գտնվում է թուրքական կողմում: Պատմում են, որ թուրքերը դրա համար բողոքել են արտգործ կոմիսար Ջիշերինին, իսկ վերջինս որպես պատասխան հարց է տվել, թե թուրքերը, կիսալուսինը դնելով իրենց զինանշանին, արդյո՞ք այն թուրքական տիրապետության տակ են համարում:

Հարավում ձյունադաշտերով այլ լեռներ էլ կային, իսկ հյուսիս-արևելքում բարձրանում էր Ալագյազի լայնանիստ կոնը՝ ձյունածածկ գագաթով:

Երկաթուղին թեքվեց դեպի հարավ: Հարթավայրը, որով անցնում էինք, դեղնաշագանակագույն էր, անհուսալիորեն չոր, այս ու այնտեղ մի քանի տատակափշերից բացի, այլ բուսականություն չկար: Այն իրապես թողնում էր անապատի տպավորություն: Միթե իրոք հնարավոր է, միայն ջուր ապահովելու դեպքում, այս հողը ծածկել հարուստ բուսականությամբ, մեզինք հյուսիս, Ալագյազի դեմդիմաց գտնվող այս մերկ, չոր բլրաշարքերը պատել խաղողի և պտղատու այգիներով, ուր կաճեն խաղողի հրաշալի տնկիներ ու դեղձի ծառեր:

Դյուղատնտեսության նախարար, մեր բարեկամ Երզնկյանը հավաստիացնում էր, որ այս հրաբխային հողն արտակարգ բերք կտա, եթե միայն ոռոգվի: Այն հարյուրամյակներ անմշակ մնալով, ուժ է հավաքել, որն էլ անսպառ է դարձնում բերքատվության հնարավորությունը: Ժամանակը ցույց կտա, թե ոռոգման շնորհիվ ինչի կարող է վերածվել այս երկիրը: Մեր փորձագետը նույնպես հաստատեց, որ անշուշտ, նման հրաբխային հողերն արտակարգ բերրի են, միայն ջուր է հարկավոր:

Մենք անցնում էինք կայարան կայարանի հետևից, որոնք ավերված էին, բանդված թուրքերի կամ նաև գաղթականների կողմից, որոնք պատերազմի ժամանակ հազարներով երկիր ներխուժեցին և սարսափելի տառապելով խիստ ձմռան ցրտերից, շենքերի տանիքների փայտյա մասերն ու հատակն օգտագործեցին որպես վառելիքային: Զարմանալի էր, որ այս անապատում, ուր կյանք չկար, կային կայարաններ, ուրեմն այստեղից ոչ շատ հեռու ինչ-որ տեղ պետք է որ մարդիկ բնակվեն:

Հասանք Արազ կայարան, որի շրջակայքը մասամբ բնակեցված է: Հարթավայրն այստեղ դարձյալ չոր է, շնայած հարավում կանաչ մի շերտ է երևում: Արդեն Սարդարապատ կայարանում ենք: Այստեղ կա կանաչ խոտածածկ: Նոր ջրանցք է փորված, որ Արազից ջուր է բերում ու դաշտավայրը ոռոգում: Աներևակայելի փոփոխություն միանգամից՝ մշակված դաշտեր, բամբակի տնկարաններ: Կայարանի մոտ ֆարրիկայի շենքեր էին՝ բամբակազտիչ մի մեծ գործարանի: Այս տարի այստեղ մաքրվել է 80000 փութ (1310000 կգ) բամբակ, հեռանկարում ծրագրված էր հզորությամբ անընդհատ աճ: Այսուհետ մեր անցած ճանապարհի երկու կողմերում տեսնում էինք կանաչ, բերրի դաշտեր, մեծ մասամբ բամբակի, ուր կանայք քաղհան էին անում: Անապատը նահանջել էր, ջրանցքն իր ճյուղերով ամենուրեք ոռոգման ջուր էր հասցնում: Արազի պղտոր ջրերն անմահանում էին բերրի դարձնելով հողը:

Առանձին վայրերում կային նաև բրնձի դաշտեր, ցածր հողապատենշով շրջապատված ուղղանկյունիներ, որոնք մասամբ ջրի տակ էին: Տղամարդիկ կիսամերկ կանգնած ջրի մեջ, զբաղված էին բույսի մշակմամբ և քաղհանով: Երգնկյաւը պատմում էր, որ կառավարությունն արդեն արգելել է բրնձի մշակումն այս շրջանում, քանի որ այն նպաստում է դողէրոցքի տարածմանը, որն այս կողմերում մշտապես սպառնում է:

Անցնում էինք գյուղերի մոտով, ուր տների փլատակներ էին միայն, որ վերջերս էին ավերվել թուրքերի կողմից: Զարմանալի է, որ մարդիկ այստեղ սովորությունը շունեն ավերակները կարգի բերելու և այն կրկին որպես բնակավայր օգտագործելու: Նրանք լքում են ավերակները և մի այլ տեղում կառուցում իրենց տները: Հավանաբար դա գալիս է այն բանից, որ այստեղ տները կառուցում են կավից կամ կավածեփ աղյուսից, որն արևի տակ ավելի է չորանում, և այդ ձևով ավելի հեշտ է նորերը կառուցել, քան հին նյութը կրկին օգտագործել: Այդ է պատճառը, որ երկիրը պատած է տների ավերակներով:

Գնալով դեպի արևելք, անսպասելիորեն նվազեցին մշակված հողատարածությունները, ի հայտ եկան ընդարձակ ճահճուտներ՝ մասամբ բարձր եղեգներով, արևմուտքի չոր անապատի ակնհայտ հակադրությունը: Այս խոնավ հողը նույնպես ոչ պակաս անբերրի է: Զարմանալի չէ, որ ամեն ինչի շատը և ամեն ինչի քիչը վնասակար է, դա վերաբերում է նաև ջրին: Հողը բերրիացնելու համար ամենից առաջ ինչ է հարկավոր, շորացնել ճահճները և կարգավորել ջրի հոսքն ու կուտակումը: Երգնկյանը պատմում էր, որ կառավարությունը ծրագրեր է մշակում նաև այդ ուղղությամբ:

Մոտենում ենք Երևանին: Երկաթգծի երկու կողմերում տարածված են նույն չոր անապատները, որ անշուշտ կարելի է մշակել, եթե ջուր հասցվի այստեղ: Իսկ հյուսիս-արևելյան կողմում, հովտին նայող լեռնալանջերը ծածկված են տերևախիտ ծառերով, դրանք Երևանի հայտնի խաղողի և պտղատու այգիներն են:

Ցերեկվա ժամը 1-ին մտանք կայարան, ինչպես որ ընդունված է ամենուր, այն գտնվում էր քաղաքից դուրս: Մեզ դիմավորելու էին եկել կառավարության ներկայացուցիչներ և բազմաթիվ այլ մարդիկ, որոնց թվում նաև օրիորդ Ֆլորա Մարդանյանը, հրաշալի մի կին, որ Հայաստանում մեծ նվիրվածությամբ աշխատում է փախստականների հետ:

Ավտոմեքենաներով մեզ հասցրին քաղաք: Երևանն իր ցածր, խղճով տներով մեծ քաղաքի տպավորություն չէր թողնում: Սակայն այն վայելչորեն տարածվում էր Զանգու գետի խոր կիրճին հարող հարթավայրում, որ հյուսիսում եզերված է զառիթափ ժայռերով: Մեր հյուրանոցը գտնվում էր քաղաքի Վրոսայգու մոտ: Ամեն մեկս ստացանք մի ընդարձակ սենյակ: Սաստիկ շոգին

ցնցուղով լողանալու հնարավորությունն ողջունեցինք կրկնակի շնորհակալությամբ:

Ժամը 2-ին, այցելեցինք Հայաստանի կառավարություն: Բարեմաղթանքներից հետո անմիջապես հաստատվեց աշխատանքային ծրագիր, և պայմանավորվեցինք նույն օրը, ճաշից հետո, ժամը 6-ին հանդիպել մեծ հանձնախմբին, որ կազմվել էր կառավարության կողմից, մեզ հետ աշխատելու համար:

Կիզիչ արևի տակ քայլում էինք քաղաքի կենտրոնական փողոցով: Մայթերը լիքն էին աշխույժ անցուղարձ անող հետիոտներով, և մենք շարունակ հայտնվում էինք բազմության մեջ, որի մեծ մասը մուրացիկ պատանիներ էին: Նրանք ցնցոտիներով էին, սակայն լավ սնված և ոչ թշվառականի տեսքով: Փողոցում հանդիպեցինք գեղեցկադեմ շատ մարդկանց, հատկապես մի դեռատի, կայտառ աղջնակ ուներ իսկական գեղեցկություն:

Մենք նկատեցինք, որ ցերեկը փողոցներում անցուղարձ անող բազմությունը տղամարդիկ էին: Դրեթե բոլորի հագին կային շագանակագույն, մոխրագույն կամ սպիտակ խորհրդային վերնաշապիկներ՝ գոտիով, իսկ գլխներին՝ փափուկ, զուսպ բոլշևիկյան գլխարկներ: Փողոցային կյանքը հեռու էր արևելյան գունագեղությունից ու եռուզեռից: Շատերը բավականին լավ էին հագնված, շատ մեծ կարիք չէր զգացվում:

Փողոցների երկու կողմերում փոքր ծառերի շարքեր էին: Տները մեծ մասամբ ցածր էին, շատերը՝ միհարկանի, մի քանիսը միայն ունեին երկրորդ հարկ: Բոլոր տներն ունեին հարթ տանիք: Դրանց մեծ մասը շրջապատված էր պտղատու այգիներով, որոնք ոռոգվում էին ջրանցքից հանված առուններով: Ձէ որ Երևանը հայտնի է որպես այգեշատ քաղաք: Այգիները շրջապատված էին քարե բարձր պարիսպներով, փողոցից ոչինչ չէր երևում, եթե նոր բացված դարպասից մի հայացք չձգեիր ներս: Հասարակական շենքերից քչերն էին շրջապատված քարե պարսպով: Մայթերը ծածկված էին մեծ, հարթ սալաքարերով, իսկ փողոցներն ունեին կոպիտ, անմշակ քարե սալահատակ: Հազվադեպ էր երթևեկում ձի լծված կառք, ժամանակ առ ժամանակ վարգում էր ծանր բեռնավորված մի ավանակ, ավելի հաճախ երևում էին բարձր բեռնած սայլեր՝ եզներով լծված: Փողոցներով երբեմն անցնում էր նաև ավտոմեքենա՝ պաշտոնատար որևէ անձնավորություն մեջը:

Կենտրոնական փողոցի վերջում, մի գեղեցիկ այգու մեջ գտնվում էր համալսարանը, իսկ դրանից քիչ վեր, մի այլ մեծ այգու մեջ՝ հիվանդանոցը: Այստեղ հանկարծակի վերջանում են քաղաքն ու այգիները, իսկ ճանապարհը մերկ ժայռերի միջով մեծ դժվարությամբ բարձրանում է դեպի քաղաքից հյուսիս, Զանգու գետի խոր կիրճի արևելյան կողմում գտնվող լեռները: Այս ճանապարհը տանում է մինչև Թիֆլիս:

Կենտրոնական փողոցը սկիզբ է առնում քաղաքի զբոսայգուց, որ ունի բարձր սաղարթախիտ ծառեր, արահետներ ու թեյի մի տաղավար, որտեղից երեկոները երաժշտություն էր հնչում: Զբոսայգու մյուս կողմում ոռոսական մի մեծ եկեղեցի էր՝ ընդարձակ հրապարակով: Եկեղեցին, անշուշտ, կառուցվել է նախկինում քաղաքում տեղավորված ոռոսական կայսրորդի համար: Տեղացիներից քչերն են հաճախել եկեղեցի, որովհետև երևանցիները, ինչպես և ամբողջ հայ ժողովուրդը, ամուր կառչած են իրենց հայկական լուսավորչական եկեղեցուն: Այժմ գմբեթին ոսկե խաչի փոխարեն շողշողում է խորհրդային մի մեծ կարմիր աստղ: Կարմիր գույնն այնքան էլ հերդաշնակ չէ երկնքի կապույտ ֆոնին:

Երևանը, լինելով Հայկական Հանրապետության մայրաքաղաքը, բազմաթիվ փախստականներ ընդունեց և արագ գերբնակեցվեց: Նախկինում այս-

տեղ հաշվվում էր 30000 բնակիչ, ըստ լինչի 1898 թ. նույնիսկ՝ 15000, այժմ արդեն 60—70000: Մի կողմից շատ տներ ավերվել ու նորերը շեն կառուցվել, իսկ մյուս կողմից շատ բնակարաններ բռնագրավվել են իշխանութունների կողմից: Քաղաքում բնակարանի խիստ կարիք է զգացվում, և մարդիկ ստիպված սեղմ տեղավորվել են եղած տներում: Ըստ կառավարութայն պաշտոնական որոշման յուրաքանչյուր անձի հասնում է երկու քառակուսի մետր բնակատարածութուն, դա, ինչպես ասվել է մի խորհրդի կամ համայնքի ժողովում, ճիշտ այնքան է, որքան տալիս են գերեզմանոցում:

Ամռանն Երևանում քիչ են անձրևները, և եղանակը բավականին համաչափ է: Օրվա առաջին կեսն առանց քամու ճնշող տոթ է, կեսօրից սկսվում է քամին, այն կարող էր զովացնել, եթե այդքան փոշոտ չլիներ: Հարավային կողմից, Արարատից կամ էլ հյուսիսային լեռներից հաճախ սև ամպեր են գալիս: Ամպերը ճայթում են, սակայն անձրև հազվադեպ է քաղաք հասնում:

Երեկոյան խորհրդակցութունը կառավարական հանձնախմբի հետ տեղեց երկուս ու կես ժամ: Այն վարում էր կառավարութայն փոխնախագահ Մոսվայանը: Ինժեներ քիմիկ, դոկտոր Կուրդինյանը, որ լավ խոսում էր անգլերեն ու գերմաներեն, մեր թարգմանիչն էր, քանի որ հանձնախմբի հայ անդամները չգիտեին արևմտաեվրոպական որևէ լեզու:

Սկզբում քննարկվեցին ընդհանուր հարցեր: Ապա, տեղի տալով հանձնախմբի անդամների ցանկութայնը, ես հաղորդումով հանդես եկա մեր պատգամավորական խմբի անելիքների ու ճանապարհորդութայն նպատակների մասին: Իմ այն հարցին, թե Հայաստանի կառավարութունը համաձայն է շարունակել փախստականների ընդունումը, և թե կարող է նրանց տեղավորել, փոխնախագահը պատասխանեց, որ 400000 փախստական ընդունելուց հետո, թեև այնքան էլ շատ տեղ չկա այս փոքրիկ երկրում, այնուամենայնիվ կառավարութունն որոշել է գերագույն ճիգերի լարումով օգնել իր եղբայրներին Հայաստան գալու, առանց հաշվի առնելու դրանից բխող ծախսերը, սակայն նոր հողերի ոռոգման ու մշակման համար օժանդակութայն կարիք ունի:

Մենք պատասխանեցինք, որ այդ դեպքում, մեր այստեղ գտնված կարճ ժամանակի ընթացքում պետք է անհապաղ ծանոթանալ հողի ոռոգման նախագծերին: Կառավարութունը և հանձնախմբի ինժեներները խոստացան ցույց տալ մեզ ամեն կարգի օժանդակութուն՝ տրամադրելով բոլոր նախագծերը, քարտեզներն ու նախահաշիվները: Մենք պայմանավորվեցինք հենց հաջորդ առավոտյան սկսել ուսումնասիրել Սարդարապատի հարթավայրի ոռոգման մեծ նախագիծը, որի իրականացումն ամենից առաջ ցանկալի էր մեզ: Այն հարցին, թե հրը կցանկանանք ճանապարհ ընկնել, պատասխանեցինք. «Ինչքան կարելի է շուտ»՝ հաշվի առնելով արևելյան, ճշտապահութունը: Հայերն առաջարկեցին առավոտյան ժամը 5-ը: Բարի:

Երեկոյան մեզ ճոխ ընթրիք մատուցեցին՝ զակուկայով ու ձկնկիճով, հայկական կոնյակով ու շատ այլ ճաշատեսակներով, հայկական ընտիր կարմիր ու սպիտակ գինով, որի հայրենիքն է այս երկիրը: Ուշ գիշեր էր, երբ վերադարձանք մեր հյուրանոցը:

Անկյունի իմ սենյակի առաջ կար պատշգամբ: Ամբողջ օրը կիզիչ արևն այնպես էր տաքացրել հարավային պատը, որ սենյակում հեղձուցիչ շոգ էր: Ծս լայն բացեցի պատշգամբի դուռը: Դրսում գիշերը թարմ էր ու զով: Ինձ համար լիովին ընկալելի դարձավ, արևի մայր մտնելու հետ տների տանիքներ բարձրանալու և բաց երկնքի տակ քնելու արևելյան սովորութայն բնական լինելը. այնտեղ նաև ընթրում և նախաճաշում էին:

Օղբ մաքուր էր, անսահման խոր, գրեթե սև հարավային երկինքը՝ թրթռացող աստղերի առկայծող բազմությամբ, որ հյուսիսում երբեք չենք տեսնում: Հյուրանոցի դիմաց զբոսայգին էր, իր բարձրաբուն, հինավուրց ծառերով, և դրանց ծածկի տակ՝ թեյի տաղավարը: Այնտեղից հնչում էր լարային երաժշտություն և երգեցողություն, որը ժամանակ առ ժամանակ ավարտվում էր բարձր ծափահարություններով: Մառերի մուգ սաղարթների միջից առկայծում էին լույսեր: Հյուրանոցին կից սրճարանից նույնպես լսվում էր երաժշտություն: Այն միապաղաղ պարային եղանակ էր, բայց մինորում:

Հյուրանոցի առջևի ընդարձակ հրապարակի աջ կողմում ուրվագծվում էին անորոշ, տարօրինակ կերպարանքներ: Մանրամասների մեջ խորանալով, թրվում էր մի ամբողջ քարավան էր դա՝ փողոցում լուռ անշարժացած ուղտեր՝ ճակատագրին անսասան, հարցական բարձրացրած գլուխներով: Արևելյան հնազանդության տիպիկ օրինակ:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԵՎ ԱՐԱՋԻ ՀՈՎԻՏԸ

Հայաստան հասկացությունը ժամանակի ընթացքում փոփոխություններ է կրել: Հին աշխարհում այն հզոր մի պետություն էր, որ հարավ-արևելքում և հարավում իր մեջ էր առնում Ուրմիա, Վանա լճերի, Տավրոս լեռնաշղթայի և Տիգրիսի ակունքների շրջանում տարածված բարեբեր երկիրը, հյուսիսում հասնում էր մինչև Սևանա լիճ և Վրաստան, արևմուտքում՝ մինչև Երզնկա և Եփրատ: Այնուհետև այն կտրատվեց, մասնատվեց և բաժան-բաժան եղավ, մինչև վերջիվերջո սեղմվելով դարձավ Հայկական այս փոքրիկ հանրապետությունը, որ ունի մոտ 300000 քառակուսի կմ տարածք և հազիվ մեկ միլիոն բնակիչ, որի քանակը շարունակում է ուժեղ աճել: Փոքր այս երկիրը սակայն ունի հակոտնյա բնություն՝ անտառապատ, բերրի հովիտներ, այրված, ամալի անապատներ, բարձր հրաբուխներ, կտրտված լեռնաշղթաներ, ընդարձակ հարթություններ: Այժմ նրա սահմաններն են. հարավում՝ Արազ գետը, արևմուտքում՝ մասամբ Արփաշայր, հյուսիսում, լեռնաշղթայի մյուս կողմում Վրաստանն է, հյուսիս-արևելքում և արևելքում սահմանն Ադրբեյջանի հետ անցնում է Սևանա լճի մյուս կողմով դեպի հարավ-արևելք, մինչև Արազ: Այդ գետի երկայնքով, երկրի հարավ-արևելքում տարածվում է Թաթարական Ինքնավար Հանրապետությունը (Նախիջևան մայրաքաղաքով), որ ընդգրկում է լեռնային Ղարաբաղի մի մասը³:

Բարձրաբերձ լեռնաշղթաների մի շարք, ձգվելով երկրի հյուսիս-արևմուտքյան անկյունից, անցնելով Լենինականից հյուսիս-արևելք, արևելքում և հարավ-արևելքում մոտենում է Սևանա կամ Գյոկչա մեծ լճին՝ արևմուտքում թեքվելով դեպի հարավ: Այդ լեռնաշարից հյուսիս տարածվում է մի լեռնաշխարհ՝ առատ տեղումներով, կանաչ ու բերրի հովիտներով, անտառածածկ լեռներով և հյուսիս արոտավայրերով: Սևանա լիճը գտնվում է բոլոր կողմերից բարձր լեռնաշղթաներով շրջապատված մի փոքրիկ զոգավորությունում: Լճից հարավ և հարավ-արևելք տարածվում է մի լեռնաշխարհ, որի մի մասը կոչվում է Ղարաբաղ՝ բերրի հովիտներով, ալպյան արոտավայրերով հարուստ բարձր, վայրի լեռներով: Եվ վերջապես երկրի հարավ-արևմուտքյան մասը կազմում է Զրազի հովտի ընդարձակ հարթությունը:

Այս հարթության արևելյան եզրին գտնվում է Երևանը: Ինքնատիպ բնաշխարհ, կատարյալ տարբեր այն բանից, ինչը մենք՝ հյուսիսցիներս, ընկալում ենք որպես բնության գեղեցկություն: Մեր հասկացությունները պայմանավոր-

³ Բնագրում՝ այսպես. քարզմ:

ված են նախ և առաջ մեր լեռներով, հովիտներով, խութածոցներով, անտառներով ու լճերով: Այստեղ գործել են այլ աշխարհի հսկաներ: Մավալներն այստեղ, վեր խոյացած զանգվածներն ու իջվածքներն ունեն շափման բոլորովին այլ համակարգ:

Ահա, այնտեղ, հարավում Արարատն է, որ հարթավայրից, Արազի ափերից 4300 մ դեպի երկինք է մխրճվում իր ձյունն, հզոր գագաթով: Նրան հավասար լեռ չկա ամբողջ երկրագնդում: Նույն այդ հարթավայրի հյուսիսային կողմում բարձրանում է մի այլ հսկա լեռ՝ Ալագյազ հրաբուխը, որ ունի ծովից մինչև 4095 մ, իսկ հարթավայրից մոտ՝ 3000 մ բարձրություն: Երկու հսկաների գագաթների միջև տարածությունը 87 կմ է: Մարդու գիտակցության մեջ դժվար են տեղավորվում այդ հզոր բարձունքներն՝ իրենց համաշափ ու աստիճանական զառիվերներով, տրամաբանական շափերով, ընդարձակ տարածություններ բացող ջինջ օդով:

Այս երկիրն ինքնին մի յուրատեսակ աշխարհ է: Այն եղել է մարդկության վաղ պատմության շրջանի հին առասպելների գործողության վայր: Այստեղ կամ համենայնդեպս որևէ տեղ մոտակայքում պետք է որ գտնվելիս լինի դրախտը՝ չորս գետերի ակունքներով, որոնցից երկուսը Եփրատն ու Տիգրիսն են, որ հենց սկիզբ են առնում հին Հայկական բարձրավանդակից: Մյուս երկուսը հավանաբար Արազն ու Կուրն են: Սա եղել է նաև մարդկային ցեղի երկրորդ հայրհների, ուր՝ Նոյն իջավ լեռից, տնկեց խաղողի այգիներ և մարդկանց ընտելացրեց գինու ուրախությանը: Գուցե մի սրամիտ ճանապարհորդ է նկատել ձիթենու ճյուղով վերադարձող աղավուն պատմության մեջ այդ մութ կետը, քանի որ այս կողմերում ձիթենի չի աճում: Բայց կարելի է կարծել, որ կամ Նոյը բուսաբանությունից ուժեղ չի եղել, և կամ աղավնին է շատ հեռու գնացել, քանի որ նա վերադարձել է միայն «իրիկվան դեմ»: Չէ որ այստեղից ոչ շատ հեռու է գտնվում նաև այն դաշտը Սենաար երկրում, ուր կառուցվել է Բաբելոնի աշտարակը:

Արազի հովտով էր անցնում Արևելքից Արևմուտք տանող բնական ճանապարհը, որի մի ծայրին Կասպից ծովն ու Պարսկաստանն էր, մյուսին՝ Փոքր Ասիան: Այն ձգվում էր մի շարք հովիտներով ու հարթավայրերով՝ Արազի երկարությունը Երևանի և Բասենի հարթություններով դեպի էրզրում և այնտեղից էլ ավելի հեռու՝ կամ դեպի հյուսիս-արևմուտք, Տրապիզոն, կամ դեպի արևմուտք, Եփրատի վերին հոսանքով, Երզնկայի վրայով՝ Փոքր Ասիա: Արազի հովտի ընդարձակ հարթությունը բոլոր կողմերից շրջապատված է բարձր լեռնաշղթաներով և հանդիսանում է մի մեծ գոգավորության հարթ հատակ: Հարավում հյուսիս-արևմուտքից դեպի հարավ-արևելք է ձգվում Աղրիդաղի բարձր լեռնապատնեշը, որի հարավ-արևելյան հզոր բաստիոն Արարատը՝ Փոքր Արարատ բուրգով, ամբողջանում է որպես ծայրանկյան աշտարակ:

Լեռնանցքներն այստեղ գտնվում են 2097 և 2543 մ բարձրության վրա: Արարատի գագաթներից արևմուտք, լեռնապարի երկարությունը բարձրանում են մինչև 3243 մ (Չընգդաղ), 3358 մ (Խանադաղ) և 3245 մ (Փերլիդաղ) բարձրություն ունեցող գագաթները: Լեռնաշղթայի արևմտյան այդ հատվածը չբաժան է հյուսիսում Արազի և հարավում Եփրատի ակունքների միջև: Փերլիդաղից սկիզբ է առնում և հյուսիս-արևելյան ուղղությամբ մինչև հարթավայր է հասնում մի ավելի ցածր լեռնաշղթա, որ ավարտվում է Արփաշայի՝ Արազի մեջ թափվելու գետաբերանի դեմ-դիմաց Թախթալու (Թաքյալթուդաղ) կոչվող մի աչքի ընկնող սրածայր գագաթով՝ 2563 մ բարձրությամբ:

Երևանի արևելյան և հյուսիս-արևելյան կողմում փոխված հարթավայրը եզերված է բարձր լեռնազանգվածներով, որոնք սկսվելով Արազի ափերից,

Արարատից արևելք ռեզիդնաձև ձգվում են դեպի հյուսիս և հյուսիս-արևմուտք: Երևանի և Սևանա լճի միջև ընկած տարածքում լեռները բարձրանում են՝ կազմելով Ախմանջան բարձր սարահարթը՝ մինչև 3600 մ (Աղդաղ) բարձրության մի շարք գագաթներով, որոնք Երևանից հյուսիս-արևելք իջնում են դեպի Զանգու գետը, որ գալիս է Սևանա լճից, ավելի քան 2000 մ բարձրությունից: Լիճը գտնվում է 1925 մ բարձրության վրա: Գետահովտի մյուս կողմում սակայն նրանք նորից բարձրանում են դեպի արևելք լեռնահովտը, կազմելով Գարաշիշուկի ու Փամբակի լեռնաշղթաները՝ մինչև 3100 մ (Մայմեխդաղ) և 3109 մ (Շեխխ-Ահմեդաղ) գագաթներով: Այս լեռնաշարը ձգվում է հյուսիս-արևմտյան ուղղությամբ, անցնելով Լենինականի արևելյան կողմով դեպի հյուսիս:

Այս քիչ թե շատ իրար կապակցված լեռնախմբերից դուրս, նրանցից լրիվ առանձնացած, վեր է խոյանում Ալազյազ հրաբուխն իր լավային զանգվածով, թիկունքում գտնվող լեռներից բարձր, բոլոր կողմերի վրա համաչափ իջնող լայնատարած լանջերով իշխելով Արազի հարթության հյուսիսային եզրերին: Վերջինս արևմուտքում սահմանակից է Արփաշայի մյուս կողմում գտնվող Շորագյալի սարահարթին: Այնտեղ բարձրանում են մինչև 2961 մ ((Յաղուչադաղ) և 2691 մ (Ալաչադաղ, Անից արևմուտք) հրաբխային գագաթները:

Ձյան սահմանը Արարատի հարավային լանջին հասնում է ծովից մոտ 3700 մ բարձրության: Արարատն ու Ալազյազը տարածաշրջանի միակ լեռներն են, որոնց գագաթներն ամբողջ ամռան ընթացքում մշտապես ծածկված են ձյունով:

Արազի հարթությունն արևմուտքից արևելք ունի մոտ 100 կմ երկարություն, լայնությունը հյուսիսից հարավ 40—50 կմ է: Դժվար է որոշել հարթության և նրա երկու կողմերում սկզբում դանդաղ, ապա աստիճանաբար բարձրացող հրաբխային լեռնալանջերի սահմանները:

Երկրաբանական տեսակետից հարթության ամենացածր մասում ոչ շատ վաղ անցյալում եղել է մի ընդարձակ լիճ, որը ժամանակին առաջացրել է Արազը: Սակայն, երբ գետն իր համար ավելի խոր հուն է փորում լճից հարավ-արևելք գտնվող լեռների կիրճերում, լիճը ցամաքում է: Հատակում մընում է բերրի, փխրուն հողաշերտ, որ առաջացել էր Արազի կեղտոտ ջրերի նստվածքներից, և որն այժմ ծածկված է լավային շերտով: Հետաքրքիր է Ստրաբոնի (XI, 14, 13) հաղորդած այն առասպելը, ըստ որի գետը նախկինում, ելք չունենալու պատճառով, ողողել է հարթությունը: Յասոնը ժայռերի միջով ճանապարհ է բացում, և գետը հոսում է դեպի Կասպից ծով:

Հարթության բարձրագույն մասերը մասամբ ծածկված են լավային բարակ շերտով, որ արտավիժել են Ալազյազը կամ շրջակայքի ավելի փոքր խառնարանները: Այս ու այնտեղ երևում են լավային գոյացության հավասարաչափ գառիթափեր: Առավակները, որ գարնանը դառնում են արագահոս գետեր, իսկ ամռանը ցամաքում են, բազմաթիվ խոր հուններ ու ճեղքվածքներ են փորել լավային շերտերի մեջ:

Հարթավայրը տարածվում է Արազի երկարությամբ, ծովի մակերևույթից մոտ 800—880 մ բարձրության վրա: Դեպի հյուսիս այն աստիճանաբար բարձրանում է մինչև 1000 մ՝ Երևանի մոտ, և 1200 մ այնտեղ, ուր վերելքն ակնհայտորեն տառնում է դեպի Ալազյազի լանջերը:

Կլիման հարթավայրում, անշուշտ, մեծ չափով պայմանավորված է նկարագրված բարձրությունների հարաբերակցությամբ: Ձմեռը երկար, ձնառատ է ու ցուրտ, ամառը՝ այրող շոգ ու շոր: Երևանում հունվարի միջին ջերմաստիճանը մոտ 6,4° C է, հուլիսինը՝ մոտ 25° C, իսկ տարեկան միջին ջերմաս-

տիճանը՝ մոտ 11° C: էջմիածնում, շրջակա հարթավայրում ջերմաստիճանը հնչպես ձմռանը, նույնպես և ամռանը, փոքր-ինչ ավելի բարձր է:

Ինչպես նշեցինք, Հայաստանի հյուսիս-արևելքում գտնվող լեռնաշխարհում առատ են տեղումները, որի շնորհիվ այնտեղ չի զգացվում արհեստական ոռոգման անհրաժեշտություն: Հովիտները բերրի են, իսկ ընդարձակ անտառները երկրի հարավն ապահովում են փայտով:

Արազի հովտի հարթության օդի խոնավությունը մեծ մասամբ խտացվում է այնտեղ՝ լեռներում, և հաճախ սաստիկ տարափով անձրևի (կամ ձյան) տեսքով թափվում է ցած: Սակայն տեղումների համեմատաբար մի շնչին մասն է հասնում հարթավայր: Երբ հյուսիսում և հարավում լեռների բարձր գագաթները ծածկվում են մռալլ, սարսափազդու ամպերով, մթնոլորտին փոխանցվում է հատուկ գրգռ:

Տեղումների տարեկան միջին քանակը կազմում է էջմիածնում մոտ 280 մմ, Երևանում, որը 18 կմ ավելի մոտ է արևելյան լեռներին, 315 մմ է: Անձրևներ գալիս են ամենաշատը գարնանը՝ ապրիլին և մայիսին, այնինչ ուշ ամռան ամիսներին՝ հուլիս, օգոստոս և սեպտեմբեր, որպես կանոն: Քիչ են տեղումները: Հետևյալ համեմատությունը տալիս է Երևանում միջին ջերմաստիճանը ըստ Ցելսիուսի և անձրևների քանակը միլիմետրերով.

	Ապրոլ տարի	Հուն.	Փետ.	Մարտ	Ապր.	Մայ.	Հուն.	Հուլ.	Օգոս.	Սեպ.	Հոկ.	Նոյ.	Դեկ.
Ջերմաստ.	11,0	-6,4	-3,3	4,7	12,2	17,5	22,3	25,3	25,2	20,1	14,1	6,0	0,2
Տեղում. մմ-ով	315	22	25	28	47	54	21	16	8	12	23	30	29

էջմիածնում ամռանը քիչ են անձրևները, իսկ շրջակա հարթավայրում՝ ավելի սակավ: Զգալի են տարիների միջև եղած տատանումները: Օրինակ. 1922 թ. ամբողջ ամռան ընթացքում տեղացել են հորդ անձրևներ: 1922 թ. հունիսին անձրևների քանակը Երևանում կազմել է 68 մմ, հուլիսին՝ 35 մմ, օգոստոսին՝ 58 մմ, սեպտեմբերին՝ 25 մմ: Այնուամենայնիվ անձրևների քանակը այնքան շնչին է այս երկրում, որ առանց արհեստական ոռոգման անկարելի է հող մշակել: Նույնիսկ հացահատիկի այնպիսի տեսակ, ինչպիսին դորենն է, որ հասունանում է վաղ ամռանը, երբ տեղում են զգալի քանակությամբ անձրևներ, բացառություն չի կազմում: Տարօրինակ է, որ ոչ միայն հարթավայրը, այլև շրջապատի բոլոր սարալանջերը բոլորովին մերկ են ու ծառազուրկ: Այնտեղ, ուր չեն հասել ջրանցքի զարկերակները, չկան ծառեր:

Այս երևույթը չի կարող բացատրվել միայն տեղումների անբավարարությամբ, մանավանդ որ լեռնալանջերում դրանց քանակը համեմատաբար ավելի է, քան հարթավայրում, որը բավարար է որոշ ծառատեսակների աճման համար:

Լեռնալանջերի հողը հիմնականում կազմված է լավայից, տուֆից և հրաբխային մոխրից, որի հետևանքով ջրանցիկ է. ջուրը անմիջապես ներծծվում է և մակերևույթից չբանում: Դրա ապացույցն Արարատն է, որի գա-

¹ Տեղումների տարեկան քանակը Նոր Բայազետում, Սևանի արհիճ 451 մմ է, Դիլիջա-նում, լեռներից հարավ՝ 521, իսկ Լեռնակառույ՝ 408 մմ:

գաթն ամբողջ ամուսն ընթացքում ծածկված է ձյունով, սակայն ոչ մի գետ սկիզբ չի առնում այդ հսկա լեռից: Ձյունածածկ Ալագյազից ամուսնն ընդամենը մի քանի փոքրիկ առվակ է ցած հոսում, այստեղ նույնպես ջուրն առավելապես ներծծվում է լեռան գանգվածի մեջ: Լեռան փեշերին մի քանի տեղ ըխում են մաքուր, պարզ ջրի աղբյուրներ, առանձին գետեր, ինչպես Կարասուն, որ հոսում է հարթավայրով, էջմիածնի հարավ-արևելյան և հարավային կողմով: Այն, անշուշտ, սկիզբ է առնում նման աղբյուրներից և բերում է զգալի քանակության մաքուր, պարզ ջուր, որը ոռոգման համար նվազ արժեքավոր է, քան Արազի տղմոտ ջուրը: Կարասու («Սև գետ») անունն առաջացել է այն բանից, որ ջուրը թափանցիկ է և դրանից էլ սևին է տալիս:

Սարալանջերում անձրևը չի կարող անտառ կամ որևէ մշտական բուսածածկ ապահովել, որովհետև այն թափվում է հանկարծակի, մասամբ կարճ, ուժեղ տարափների ձևով: Դրա ապացույցը լեռնալանջերի առունների խոր հուններն են: Սրանք լցված են խիճ ու քարով, որ իրենց հետ բերել են ջրերը: Նման երկու հորդ անձրևների միջև կարող է ընկած լինել շորության մի հրկար շրջան:

Սակայն սա նույնպես ծառազրկության վերջնական բացատրություն չէ: Արդյո՞ք հնում ևս այս երկրամասն եղել է անտառազուրկ և նվազ բուսականոթՊյամբ: Մենք քիչ բան գիտենք այդ մասին: Արարատի լանջերի մի քանի խեղանդամ կեչիներն ու թփերը գուցե երբեմնի անտառների մնացորդներն են, կամ այլ լեռներ նույնպես հնում անտառապատ են եղել, որոնք հատվել են մարդկանց կողմից և կրկին չեն վերականգնվել: Շատ բույսերի ոչնչացման պատճառ է դարձել, փարթամ արոտավայրեր ունենալու նպատակով, ամեն գարնան դաշտերն ւլյրելու սովորությունը: Երևում է, որ այս երկրամասում թափառող քոչվորները նույնպես ունեցել են այդ սովորությունը: Այդ պարագայում, իհարկե, անտառը չէր կարող գոյատևել, վերապրել կարող էին միայն հողի մեջ կաշուն արմատներ ունեցող բույսերը:

Եթե պեղումներ կատարենք ամառի այս տարածությունում, ուր հողը լըրիվ այրված է արևից, և ուր աճում են միայն անապատային ուղտափշեր, գուցե գտնենք հին բնակավայրի մնացորդներ: Անմարդաբնակ այս վայրերում այսօր էլ կան մեծ եկեղեցիների ու տների ավերակներ, որոնք հիշեցնում են հնագույն ժամանակներից եկող վկայությունները Արազի բարեբեր հովտում վերելք ապրած մեծ քաղաքների մասին, այդ թվում և Արմավիրը, որ կառուցվել է Քրիստոսից առաջ 8-րդ դարում:

Ակամա հարց է առաջանում, արդյո՞ք այն ժամանակների համեմատությամբ ավելի է չորացել կլիման: Վերջին շրջանում աշխարհագետները նման երևույթները, նաև Միջագետքում և հրեաների երկրում, թյուրիմացաբար բացատրում են երկրազնդի մի հատվածում, հատկապես Ասիայում, կլիմայի փոփոխությամբ՝ դեպի առավել չորայինը: Խոսվում է երկրազնդի համընդհանուր և երբեմնի ծովերի ցամաքման մասին: Այդ տեսակետի կրթոտ շատագուրը նախ և առաջ ամերիկացի էլստուրթ Լանթինգթոնն է: Նա նույնիսկ կլիմայական այդ փոփոխություններով է բացատրում ժողովուրդների մեծ գաղթների, մոնղոլական արշավանքների պատճառը: Եթե նույնիսկ նման ենթադրությունները որոշ չափով ընդունելի են, մարդկության պատմության ընթացքում տեղի ունեցած շատ գաղթների համար, այնուամենայնիվ կլիմայափոխության՝ այդ տեսությունների մեծ մասը սնանկ է և ունի երիտուն հիմք: Այդ տեսակետը չի տարածվում Արազի հովտի վրա: Միտում կա մոռացության տալու հենց իր՝ մարդու հնարավոր ազդեցությունը բնության վրա՝ օգտակար գործունեությամբ և վնասարարությամբ հանդերձ:

Մեր՝ չափն անցած ինքնագոհությունը հարկադրում է թերազնահատել

անցած սերունդների աշխատունակությունը, ենթադրելով, որ նրանք լինելով հետամնաց, հազիվ թե կարող լինեին իշխել բնության վրա և շահագործել այն, հատկապես նրանք, որ գիր չունենալով, գրավոր տեղեկություն չեն թողել իրենցից հետո: Մենք վարժված ենք մշակույթի մեծությունը չափել գրքերի իմաստնություն մասշտաբով: Սակայն դեռ հարց է, թե նրանք, ազատ լինելով ամեն տեսակի ընթերցանությունից, իրենց ժամանակը չէին օգտագործում այլ բաներում առաջ անցնելով մեզնից: Անշուշտ, ժամանակակից սերունդը չի կարող բուրգեր կառուցել այն միջոցներով, որ ունեցել են մարդիկ այն հեռավոր ժամանակներում իրենց տրամադրության տակ: Արհեստական ոռոգման բնագավառում ևս հենց այստեղ, Եփրատի և Տիգրիսի շրջանում հնում հասել էին բարձր զարգացման: Հետագայում, երբ երկիրն ավերեցին բարբարոսների հորդաները, այն անկում ապրեց:

Արդեն քարե դարում, Քրիստոսից հազարավոր տարիներ առաջ, Արազի հարթությունում արհեստական ոռոգման շնորհիվ զբաղվում էին երկրագործությամբ: Սարդաբազանից արևմուտք, ուր այսօր կատարյալ անապատ է, գտնվել է ավելի ուշ շրջանի մի հին սեպագիր արձանագրություն, որով տիրակալներից մեկը հայտնում է, որ ինքը կառուցել է «այս ջրանցքը» և աստվածների ամենակարող զայրույթին արժանանա՝ ով քանդի այն: Ավելի ուշ երկիրն ամայանում է ոռոգման նշ բանակների ասպատակություններից, իսկ ջրանցքը ավերվում և անհայտանում է:

Այստեղ ես հասկանում, թե պատերազմն ինչ արմատական փոփոխություններ կարող է առաջացնել տեղանքի ողջ բնույթի մեջ, հատկապես, եթե այդ չափի կործանարար է եղել, որը բնորոշ է աշխարհի այս մասի համար: Մոնղոլների, թուրքերի և մշակութապես ամուլ այլ ցեղերի հորդաները հարձակվում էին քաղաքների ու գյուղերի վրա, սրախողխող անում արական բռնակշռությանը, մոխրակույտի վերածում տները և կրկին հեռանում՝ իրենց հետ տանելով ունեցվածք, անասուններ ու կանաչք: Նրանցից հետո մնում էին քաղաքների ու գյուղերի սոսկ ավերակները: Արհավիրքից զերծ մնացածները չէին կարողանում միավորվել, ուժերը հավաքել ջրանցքները վերականգնելու և դրանք որոշ չափով պահպանելու համար, քանի որ նրանք շարունակ գտնվում էին հաղթողների ճնշման տակ և կեղծվում էին նրանց կողմից, իրենք իսկ հասու չլինելով որևէ աշխատանք ձեռնարկելու: Հաղթվողների գոյությունը շարունակ սպառնում էին լեռնային քոչվոր ցեղերի ավազակաբարո հարձակումները, վերջիններիս անընդհատ դիմադրելը թուլացնում էր նրանց: Ի վերջո երկիրը լրիվ ամայանում է, աստիճանաբար վերածվելով անապատի: Անշուշտ, սա երկրագնդի այս մասի շատ երկրների համար եղել է ճակատագրական: Ոչ թե կլիմայական փոփոխությունները, այլ պատերազմներն են այստեղ հեղաշրջումներ առաջացրել ու ամայացրել երկիրը:

Բացի այդ, մենք հավաստի ապացույցներ ունենք, որ պատմության ընթացքում տեղումների քանակն այստեղ ընդհանուր առմամբ չի նվազել: Եթե հնում տեղումներն ավելի եղած լինեին, քան այսօր, ապա պետք է ենթադրել, որ առանց հոսքի աղի լճերը, ինչպիսիք Վանա և Ուրմիա լճերն են Արազից հարավ, պետք է ունեցած լինեին ջրի որոշակիորեն ավելի բարձր մակարդակ, քան այժմ է: Ընդ որում պայմանով, որ լճերը զերծ լինեին ստորերկրյա հոսքերից, որոնք կնպաստեին փոփոխությունների:

Նման լճերի ջրի մակարդակը պայմանավորված է լճի շրջակա տեղումներից ջրի ներհոսքի և լճի մակերեսի ջրագոլորշիացման համապատասխանությունից: Եթե առկա է այդ հավասարակշռված վիճակը, իսկ հորդառատ տեղումները շատացնում են ջրի ներհոսքը դեպի լիճ, առանց գոլորշիացման համապատասխան բարձրացման, ապա ջրի մակարդակը բարձրանում է լը-

ճվւմ, մակերեսը մեծանում է, և լիճը դուրս է գալիս իր ափերից: Զուրը կարող է այնքան ժամանակ բարձրանալ, մինչև ընդարձակված լճի մակերեսի մեծացված գոլորշիացումը հավասարվի ջրի ավելացված ներհոսքին: Մյուս կողմից, եթե կլիման շորային է, նվազում է տեղումների քանակը, անշուշտ մեծանում է գոլորշիացումը, ապա լճում իջնում է ջրի մակարդակը և փոքրանում է մակերեսը:

Ինչ վերաբերում է Վանա և Ուրմիա լճերին, մենք ունենք վճռորոշ ապացույցներ, որ այդ լճերում ջրի մակարդակը պատմության ընթացքում ընդհանուր առմամբ չի բարձրացել և ավելի չի եղել, քան այժմ է: Վանա լճի ափերին կան բազմաթիվ բերդեր (Ախլաթ, Աղելչըվազ, Արճեշ), որոնց պարիսպներն այժմ էլ լիզում են ջրերը: Անհնար է, որ այդ բերդերի կառուցման ժամանակ ջուրն ավելի բարձր եղած լիներ: Ընդհակառակը, հավանականությունը խոսում է ջրի զգալիորեն ավելի ցածր մակարդակի օգտին: Այստեղ արդեն մի քաղաք ջրի տակ է անցել: Մի քանի հին գյուղեր այնքան են մոտեցել ափին, որ նրանց նույնպես սպառնում է ջուրը: 1898 թ. Վանա լճի ափին (Շալիօրա խառնարանի մոտ) կանգնած էր մի հսկա, հավանաբար 500 տարեկան թթենի՝ արմատները կիսով ջրի մեջ. նա նույնպես դատապարտված էր մահվան: Ախլաթում մի հին ընկուզենու արմատների տակ հողը մասամբ ողողված էր ջրով⁵: Այս ու այլ փաստեր վկայում են, որ այդ լճի ջրի մակարդակն անցյալում երբևէ ավելի բարձր չի եղել, ավելի շուտ պարզվում է, որ վերջին շրջանում ջուրը բարձրացել է:

Ջրի բարձրացման պատճառը, ինչպես ենթադրում է Լինչը, կարող է լինել տիղմի անընդհատ կուտակումը լճի հատակին, որն էլ աստիճանաբար բարձրացնում է ջրի մակարդակը: Բայց այն, որ անցած հարյուրամյակներում ջրի մակարդակը մի քանի անգամ փոփոխություն է կրել՝ մերթ բարձրանալով, մերթ իջնելով, և որ այդ փոփոխությունները տեղի են ունեցել և՛ Վանա, և՛ Ուրմիա լճերում միաժամանակ, նշանակում է, որ այստեղ ջրի մակարդակի փոփոխությունների համար բերված այլ փաստարկներ ավելի են կարևորվում, քան հատակում նստվածքների գոյացումները: Ամենայն հավանականությամբ այստեղ մեծ դեր է խաղում տեղումների ու գոլորշիացման հարաբերակցությունը:

Այս պարագայում կարևորություն չենք տալիս նաև այն հնարավորությանը, որ ջուրը ներծծվելով լճի հատակի քարե զանգվածի միջով, կարող է առաջացնել մակարդակի փոփոխություն, քանի որ այն քիչ հավանական է: Եթե լճերի քարե հատակները նախապես ջրանցիկ էլ եղած լինեին, ապա կարճ ժամանակամիջոցում քարե ծակոտիները փակվում են ջրի մեջ եղած տիղմով: Նույնը վերաբերում է նաև փոքր ճեղքվածքներին: Պետք է ենթադրել, որ ջրի կորուստը ներծծման ճանապարհով բավականին համաչափ է: Ուրեմն երկու լճերի ջրերի մակարդակների միաժամանակյա փոփոխությունները ենթադրում են բոլորովին այլ պատճառների գոյություն:

Առկա բոլոր փաստերը՝ թույլ են տալիս եզրակացնել, որ այդ լճերի ջրերի միջին մակարդակը պատմության ընթացքում երբևէ ավելի բարձր չի եղել քան այսօր է, ուրեմն և վերջին շրջանում կլիման ավելի շորային չի դարձել: Սրան չի հակասում ջրի մակարդակի փոքրիկ տատանումը դեպի վեր կամ դեպի ցած, քանի որ այս երևույթը կապված է տեղումների քանակի կանոնավոր և ոչ կանոնավոր տատանումների հետ: Սրա հետևանքով ընդարձակ

⁵ Հմմտ. H. F. Lynch: Armenia, 6. 2-րդ, էջ 58, Լոնդոն, 1901: Լինչը հիշատակում է Շան Սևաճա լճի ջրի մակարդակի փոփոխությունների մասին, սակայն դրանք քննարկվող հարցի առումով հետաքրքիր չեն, քանի որ լիճը Ռոսք ունի:

տարածութիւնների վրա տեղի ունեցող նման տատանումները կարող են ազդել նաև Կասպից ծովի ջրի մակարդակի վրա, որն ընդունում է Արագ և Կուր գետերի ջրերը: Այսպես, բավականին ճշգրտութեամբ գրանցված են Կասպից ծովի ջրի մակարդակի տատանումները, որի ընթացքում վերին (1306—1307 թթ.) և ներքին (12-րդ դ.) սահմանների միջև բարձրութունը կազմել է 16 մ: Այս տատանումներն, անշուշտ, հետևանք են կլիմայի խոնավութիւնների փոփոխութիւնների: Տվյալ ժամանակաշրջանի համար կլիման ունեցել է հետևյալ հավանական բնութագիրը.

915—921— համեմատաբար խոնավ ու ցուրտ.

12-րդ դար— շոր և հավանաբար տաք.

1306—1307— շատ խոնավ և հավանաբար ցուրտ.

1638 թ.— ավելի խոնավ և հավանաբար ցուրտ քան այժմ.

1715-ից— մոտավորապես այնքան, որքան այժմ, չհաշված փոթորիկ տատանումները⁶:

Որևէ այլ ապացույց չունենք, որ այս երկրամասում վերջին հազար տարվա ընթացքում կլիման ընդհանրապես ավելի շորային է դարձել: Այստեղից էլ այն անհավանականութունը, որ կլիմայի փոփոխութիւններն են բնական վայրերի տեղաշարժերի պատճառը:

Անապատի վերածված տարածքներում բնակութիւն հաստատած անասնապահ թռչվոր ցեղերի լքված բնակավայրերի ու գյուղերի ավերակները տարվա խոնավ եղանակներին, հատկապես գարնանը, շրջակայքի փարթամ արոտավայրերով իրենց էին ձգում նախկին բնակիչներին, որոնք տարվա շոր եղանակներին իրենց անասունը սարերն էին տարած լինում:

Քնչպես արդեն ասել ենք, ձմռանն այստեղ նույնքան ցուրտ է, որքան ամռանը՝ տաք: Քանի որ ապրիլին հաճախ են գիշերային ցրտերը, ապա բույսերի աճի ժամանակը չի անցնում հինգ ու կես ամսից՝ ապրիլի կեսից մինչև հոկտեմբերի սկիզբը: Հոկտեմբերին հազվադեպ են ցուրտ գիշերները: Բույսերի աճի ամբողջ ժամանակաշրջանի միջին ջերմաստիճանը Երևանում 21,4° C է, իսկ ամենատաք ժամանակ հուլիսին և օգոստոսին՝ 25,3° C:

Հայաստանը երկրագործական երկիր է, բնակչութիւնն ավելի քան 90 տոկոսը զբաղված է գյուղատնտեսութեամբ: Անշուշտ, կա նաև արդյունաբերութիւն, սակայն քիչ զարգացած:

Փոքր մի երկիր՝ ավերված պատերազմից ու հեղափոխութիւնից, տեղի բնակչութիւնը համարված մի քանի հարյուր հազար փախստականներով: Չկա մեկ այլ երկիր, որ այսչափ տուժած լինի պատերազմից: Սակայն բարեխիղճ ու ժրաջան աշխատանքի շնորհիվ հինգ տարիների ընթացքում ձեռք է բերվել որոշակի բարվոք վիճակ, նույնիսկ տեղեր կան, ուր ավելի լավ է քան պատերազմից առաջ:

1925 թ. մշակվել է շուրջ 800000 հա հողատարածութիւն, 1700000 հա խոտհարքեր դարձել են արոտավայրեր և 350000 հա անտառներում, որ հարուստ են հաճարի (50 տոկոս) և կաղնու (20 տոկոս) ծառատեսակներով, արդյունահանվել է արեքավոր փայտանյութ: Մշակված հողատարածութիւն մոտ 100000 հա արհեստական ոռոգման վարելահողերն են: Չնայած վերջին

⁶ Հմմտ. Ed. Brückner: Klimaschwankungen seit 1700. Geographische Abhandlungen, herausgegeben von A. Penck, Wien, Bd. IV. Heft 2, 1899.

F. Nansen. Klima— vekslingen i historisk og postglacial tid Avhandlinger utgitt av Det Norske Videnskaps— Akademi i Oslo. J Matem— Naturvid. Klasse. 1926, N 3, S. 19. Verändevungen i geschichtlicher und nacheiszeitlicher Zeit. Abhandlungen, herausgegeben von der norwegischen Akademie der Wissenschaften in Oslo, Mathematisch— naturwissenschaftliche Klasse. 1926. N 3, S. 19.

տարիների ներդրումներին, ոռոգման համակարգը հետամնաց է: Պատերազմի ժամանակ ավերված ջրուղիները կարգի են բերված: Փաստորեն, ներկա վիճակում, բնակչության թվի համեմատությամբ շափազանց քիչ են մշակելի հողերը, որի հետևանքով երկիրը հարաբերականորեն գերբնակեցված է: Վիճակից դուրս գալու համար անհրաժեշտ է ընդարձակել արհեստական ոռոգման ցանցը և անցնել հողի մշակման ինտենսիվ ձևերի: Մոտ 100000 հա հող, որ կարելի է ոռոգման շնորհիվ մշակելի դարձնել, մնում է շօգտագործված: Կարելի է բարելավել նաև հողամշակման եղանակները: Սովորաբար դեռ գործածություն մեջ է փայտե արորը, հողը չի պարարտացվում, աղբը վերացվում է այրման միջոցով: Բացի այդ, բարձր լեռնային շրջանները կարելի է ավելի լավ օգտագործել՝ աճեցնելով այնտեղ արմատավոր բույսեր, զարկ տալ անասնապահությանն ու կաթի արտադրության բարձրացմանը: Արդյունաբերությունը նույնպես ունի զարգացման մեծ հնարավորություններ:

Չնայած ամառը, ինչպես նշվեց, կարճ է, սակայն տաք է, և արևը, այնքան ջերմություն է պարգևում, որ լիովին բավարարում է բամբակի աճին, այնտեղ, որտեղ իհարկե կա ոռոգում: Ստացված բամբակը թեև կարճ է, սակայն ունի տաշնակարգ որակ: 1924 թ. հայկական բամբակի (մաքրված վիճակում) 1 կգ արժեք 1,37 ուրլի, 1925 թ.՝ 1,24 ուրլի, մինչդեռ ամերիկյան բամբակը, որ մշակվում է Մոսկվայում, արժեք 1,18 ուրլի:

1925 թ. 18000 հա հող է տրամադրվել բամբակի ցանքսերին, որից ըստացվել է շուրջ 15000 տոննա անմշակ բամբակ, 12 տոկոսով ավելի անցած տարվա համեմատությամբ և 50 տոկոսով ավել պատերազմից առաջ: Արտադրանքի համեմատաբար փոքր ծավալը պայմանավորված է նախ անբավարար ոռոգման ցանցով, ապա լծկանների ու գործիքների սակավությամբ և մշակման հետամնաց եղանակով: Հակառակ դեպքում ոռոգվող հողերից կարելի էր ստանալ հեկտարից միջին հաշվով 1040 կգ անմշակ բամբակ: Եթե արտադրանքի արժեքը հեկտարից 1 կգ համար կազմում է 0,31 ուրլի, ապա կստացվի հեկտարից շուրջ 320 ուրլի զուտ եկամուտ:

Թուրքիայից գաղթած հայերը 1921 թ. հաջողությամբ ձեռնարկեցին ծխախոտի մշակություն: 1925 թ. ծխախոտին հատկացվեց 150 հա հողատարածություն, հաջորդ տարի օգտակար մակերեսը հասնելու է 500 հա:

Շերամապահությունը նույնպես ձեռնառու և զարգացող ճյուղ է: Ստեղծվել է տեկարան, ուր մեկ կամ երկու տարվա ընթացքում աճեցվելու է տարեկան հինգ միլիոն թթենի:

Խաղողագործությունն ունի զարգացման մեծ հնարավորություններ: Խողողը հազվագյուտ արժեքի ու ծավալի է, իսկ հայկական գինին հայտնի է իր որակով, հատկապես «Արարատ» պետական ընկերության արտադրանքը, որ խաղողը գնում է գյուղացիներից: Խաղողի մշակումը կատարվում է հետամնաց եղանակով, սակայն այժմ աշխատանք է տարվում այն կատարելագործելու: Խաղողի այգիները բռնում են շուրջ 10000 հա հողատարածություն, որ ապահովված է արհեստական ոռոգմամբ: Աշնանը հեկտարից կստացվի 5000—6000 կգ խաղող, գինեգործական պետական ընկերությունը կգնի այն կիրոգրամը 0,17 ուրլով: Սա նշանակում է հեկտարից 900—1000 ուրլի զուտ եկամուտ: Մինչև այժմ Հայաստանում չի հանդիպել որթնալվիճ: Շնորհիվ այն խիստ ձմեռների, երբ ոչնչանում է վիճը: Անշուշտ, խիստ ձմեռը կարող է վնասել նաև խաղողի որթը: 1924—25 թթ. ցուրտ ձմեռը խաղողի շատ այգիների վնասեց:

Մրգատու այգիները տալիս են հրաշալի պտուղներ, հատկապես ծիրանի, դեղձի, սալորի ու բալի հարուստ բերք: Մրգից պարաստում են պովիդլո

կամ մարմնիւղ և ուղարկում Ռուսաստան: Արդյունաբերութեան այս ճյուղն ունի զարգացման մեծ հնարավորութիւններ:

Բացի վերը նշվածից, ոռոգվող հողերում մեծ հաջողութեամբ կարելի է աճեցնել նաև բանջարեղեն, արևածաղիկ, սովորյալ և այլ բուսատեսակներ: Հետևյալ աղյուսակը ցույց է տալիս սովորական ձևով ոռոգվող հողից գյուղատնտեսական տարբեր բուսատեսակներից հեկտարից միջին հաշվով ստացվող բերքը.

Բուսատեսակ	Միջին արտ. հա-ից կգ-ով	1 կգ-ի գինը ուրբով	Արտադրանքի բրտտո արծ. հա-ից ուրբ.	Արտադրանքի նետո արծեքը հա-ից ուրբ. աշխատավարձը և այլ ծախսեր հաճելուց հետո
Աշնանացան	1840	0,17	228	80
Բամբակ	1040	0,31	322	209
Բանջարեղեն	17900	0,05	895	537
Պտղատու այգ.	9700	0,18	1746	786
Խաղողի այգ.	5200	0,15	780	351
Սովորյալ	6000	0,12	720	360

Ամբողջ հողը պետութեան սեփականութիւնն է, սակայն վերջինս պարտավոր է յուրաքանչյուր աշխատունակ գյուղացու հող տրամադրել: Հողն ինքնին ո՛չ գնման, և ո՛չ էլ վաճառման ենթակա չէ: Սակայն տները, այգիները և հողի վրա եղած շինութիւններն ու կառուցանքները կարող են գնվել և վաճառվել: Կալվածքը՝ կից հողերով (դաշտ, արտ) ժառագութեամբ միջոցով կարող է անցնել մեկ այլ անձի, կամ որոշ պայմանով վարձակալութեան տրվել:

Հաշվում է մոտ 160000 գյուղացիական կալվածք՝ յուրաքանչյուր 3—6 հա մշակված հողատարածութեամբ: Հողաբաժանումը կատարվում է՝ ընտանիքի յուրաքանչյուր անդամի հատկացնելով որոշակի չափի հող: Մարդաբաժին հողի չափը տարբեր է շրջաններում, միջին հաշվով այն կազմում է մեկ դեսյատին (1,1 հա): Որոշ տեղերում, ինչպես Արագի հարթութիւնն է, չափաբաժինը կազմում է կես կամ նույնիսկ քառորդ դեսյատին: Իրա փոխարեն հողն այստեղ ապահովված է ոռոգմամբ և բերքառատ է:

Գյուղում հողը ընտանիքների միջև վերաբաժանվում է ժամանակ առ ժամանակ, սակայն ինը տարուց ոչ շուտ: Պտղատու և խաղողի այգիներն ընդհանրապես չեն ենթարկվում վերաբաժանման, եթե տերը չի ցանկանում: Նոր որոշում է կայացվել, ըստ որի մեկ կալվածքի հողաբաժինները պետք է հնարավորին չափ իրար մոտ լինեն, իսկ բաժինները վեջից ավելի չպետք է լինեն: Մինչ այդ ստացվում էր այնպես, որ մի կալվածք ունենում էր իրարից հեռու ընկած 25 փոքրիկ արտեր: Այժմ գյուղացիներին իրավունք է վերապահված՝ վճարովի աշխատութեամբ պահել: Պետական ձեռնարկութիւնները պետք է գյուղացիներից արտադրանքն ընդունեն սահմանված գներով. նրանք իրավունք ունեն նաև իրենց ապրանքը վաճառել շուկայում պայմանավորված գներով: Հողի օգտագործման համար գյուղացիները վճարում են հողային հարկ, այլ հարկեր չունեն:

Գերմաներենից թարգմանությունը
է. Մակարյանի

ФРИТЬОФ НАНСЕН — «Обманутый народ». — Этот труд выдающегося норвежского ученого занимает особое место в литературе, посвященной Армении и Армянскому вопросу. Выйдя в свет в 1926 году, он вскоре был переведен на ряд европейских языков и с интересом встречен в научных кругах. К сожалению, по политическим причинам книга осталась недоступна армянскому (а также русскому) читателю. Этот пробел был частично восполнен в 1958 г., когда вышел «весьма свободный перевод» Грача Каджаренца. Ее исследователь А. Ялунджян справедливо замечает, что «до сих пор наш народ не имеет в своем распоряжении научного и совершенного перевода книги Нансена на армянский».

Научный сотрудник Центра арменистики ЕГУ Э. Макарян осуществила перевод книги «Обманутый народ». Публикуется V глава книги — «В Ереван».